

היסטוריה וארכיאולוגיה של איכרים: היבטים חברתיים, כלכליים, וחומריים

עידו וכטל

במהלך שנת הלימודים 2018/19 אני עמית פוסט-דוקטורט בבית הספר להיסטוריה ע"ש יעבץ, במעבדת המחקר "איכרים בעבר: חברה וכלכלה מקומית" (בהובלת ד"ר עמוס נדן ופרופ' יובל גדות). במסגרת מעבדת המחקר אני נחשף לאפשרויות הגלומות בלימוד עמיתים בין-תחומי העוסק באיכרים. מחקר היסטורי של מאות השנים האחרונות המשלב תרבות חומרית הוא תחום חדשני הפותח אפיקים חדשים ותורם רבות להתפתחותי המקצועית והאינטלקטואלית. במחקר משולב כגון זה שמתבצע במעבדת האיכרים עולות שאלות מחקר חדשות, לצד בחינה מחודשת ושיטתית של סוגיות שנידונו בעבר. לכיוון מחקרי זה ישנה תרומה משמעותית לבחינת היבטים תיאורטיים ומתודולוגיים של לימוד חברות איכרים במחקר ההיסטורי והארכיאולוגי בתקופות שונות ובאזורים שונים, בישראל ומחוצה לה. אני מודה מקרב לב לבית הספר להיסטוריה אשר מאפשר חיבור בלתי שגרתי זה בין היסטוריה לארכיאולוגיה ועל ההזדמנות לקחת חלק במעבדת המחקר. על מנת להמשיך להעמיק בתחום ברצוני להמשיך פעולתי המחקרית במעבדת האיכרים לשנה נוספת.

חקר הכפר הקדום הופך בשנים האחרונות לנושא מחקר מרכזי, הנוגע בנושאים בסיסיים כמו התפתחות הריבוד החברתי, הכלכלה ותהליכי צמיחה ודעיכה של חברות איכרים בעבר. הכפרים ומשקי הבית שמרכיבים אותם מהווים יחידות חברתיות וכלכליות בסיסיות המשקפים את התהליכים התרבותיים של תקופתם. בעבר, נטה המחקר הארכיאולוגי להתמקד באתרים העירוניים המרכזיים, בעוד תרבותם ואורחות חייהם של "האנשים הפשוטים", אשר היוו את עיקר החברות הקדומות נחקרו מעט יחסית. גם במחקר ההיסטורי ההתמקדות היא לרוב במקורות חיצוניים לכפר, מה שמביא לעיתים לנקודת מבט לא מאוזנת, המדגישה את העניין של הכותב החיצוני - השלטון, בעל האדמות העירוני או התייר. בשנים האחרונות מתרחבת במחקר הארכיאולוגי וההיסטורי המגמה של לימוד מפורט של האוכלוסייה הכפרית. מחקר מסוג זה, על אוכלוסיות שלא הותירו אחריהן מקורות כתובים, כולל מגוון רחב של התמחויות ומקורות: תרבות חומרית, מקורות חזותיים (מפות, צילומים היסטוריים, צילומי אוויר), ספרות נוסעים, רשימות מיסים וסטטיסטיקות. בחינה משולבת של המקורות הללו, תוך הצלבה בניהם מאפשרת בחינה פרטנית של התמורות באורחות החיים של האיכרים, כמו גם בחינה מחודש של תפיסות תיאורטיות הרווחות במחקר.

במהלך השנה האקדמית 2019/20 אני מתכנן להמשיך ולחקור את התמורות ביישוב הכפרי ממערב לירושלים במאה ה-19 וראשית המאה ה-20. חקר הכפרים מהתקופה העות'מנית ומתקופת המנדט, תקופות שיש מהן נתונים היסטוריים וארכיאולוגיים רבים, מאפשר לימוד מפורט של נתיבי ההתפתחות בחברה ובכלכלה הכפרית לאור התפתחויות וצמיחה של המרכזים העירוניים. מטרתו של המחקר היא הבנה מעמיקה של מנגנוני הקיום והארגון בחברה הכפרית, ובעיקר זיהוי של מגמות שינוי בחברה ובכלכלה מקומית. התפתחותה המהירה של ירושלים בשלהי המאה ה-19 מוכרת היטב ונידונה רבות במחקר. עם זאת, פחות ברור כיצד היא השפיעה על החברה והכלכלה של הכפרים הסמוכים. המחקר יתבסס על מספר נדבכים המשלימים זה את זה, ובחינת הקשר בין שינויים במבנה החברתי, הכלכלי והחומרי של הכפר בפרק הזמן הנידון.

בית המגורים והמשפחה הגרעינית – שחזור מלא ככל הניתן של בתי המגורים, מאפייניהם החומריים ומגמות שינוי בתכניתם. יבחן הקשר בין המבנה הפיזי של הבית למבנה החברתי והכלכלי ומידת האינטראקציה הכלכלית עם המשפחה המורחבת. חלק זה יתבסס על שחזור מדויק ככל הניתן של תכנית הכפר תוך עיגון מרחבי של צילומי אוויר ומפות היסטוריות במערכת מידע גיאוגרפית (GIS = Geographic Information System). פעולה זו תאפשר מדידה מדויקת של שטח מבני המגורים והתפתחות בשטח הבנוי של הכפרים לאורך ציר הזמן. בהמשך יתבצע מיפוי של בעלויות וניתוח היחסים המרחביים בין המשפחות גרעיניות למשפחה המורחבת (חמולה) על בסיס תעודות, מפקדי אוכלוסין, ספרי זיכרונות וראיונות. ניתוח אדריכלי של בתי מגורים ושרידים נוספים של תרבות חומרית שנחשפו בחפירות ארכיאולוגיות בשנים האחרונות יסייעו ללמוד על שינויים במבנה בית המגורים ובכלכלת הקיום לאורך ציר הזמן ועל משמעותם החברתית.

המשפחה המורחבת והמבנה הפיזי של הכפרים – בחינה של המרקם הבנוי של הכפר והארגון המרחבי על פי משפחות מורחבות (חמולות) ובחינה בין אזורים פרטיים ומשותפים. יבחנו האינטראקציות בין החמולות השונות ותפקידם הפיזי והחברתי של מרחבים משותפים לבני אותה חמולה ולכל תושבי הכפר (אזורי כינוס, אירוח, אספה, טקס וכדומה). בעיקר, באיזו מידה מדובר ביחידות נפרדות מבחינה חברתית וכלכלית, ומהי מידת האינטראקציה עם משפחות אחרות בכפר.

הבסיס הכלכלי והמבנה החברתי – שחזור של תחום אדמות הכפרים לסוגיהן והתפלגות של ענפי החקלאות השונים ומקורות פרנסה נוספים. שחזור סוגי הגידולים והבעלויות מתאפשר בעזרת מפות קדסטר (גוש-חלקה) מפורטות שנערכו בתקופת המנדט. בנוסף קיימות סטטיסטיקות כפרים מפורטת מהשנים 1935 ו-1945 המאפשרת ללמוד את השינויים בשטח האדמות וסוגי הגידולים, כולל השבחת קרקעות ופיתוח חקלאי. כלל המידע יעבור דיגיטציה וניתוח משווה בתוכנת GIS. מסד הנתונים המרחבי שיתבסס על חומרים קרטוגרפיים וסטטיסטיקות הכפרים יאפשר ניתוח כמותי ואיכותני על הקשר בין סוגי הגידולים לתשתית הפיזית, על השבחת קרקעות לאורך ציר הזמן ועל היחס בין האדמות הזמינות לגידול באוכלוסייה. יבחן הקשר בין השינוי בסוג האדמות והגידולים למול סוג הבעלות (משותף/משאע" למול פרטי/מפרוז"). כמו-כן יבחנו התפתחות ענפי כלכלה חדשים שצמחו בד בבד עם הגידול הדמוגרפי של הכפרים (מסחר, שירותים ומלאכות שונות). באיזו מידה השינויים בכלכלה הביאו לשינוי של המבנה המשפחתי המסורתי, ומה היו השפעות על אורחות החיים בכפר.

לסיכום, המחקר יאיר מגמות חברתיות, כלכליות ומרחביות עיקריות ויצג תמונה חדשה ומאוזנת אשר תתבסס על תרבות חומרית ועל מגוון רחב של מקורות היסטוריים. תוצאות המחקר יתרמו לא רק להבנה טובה יותר של ההיסטוריה של הכפרים והתפתחות מערך היישוב הכפרי באזור, אלא גם לתרום באופן רחב יותר להבנת דגמי התפתחות ונסיגה של המגזר הכפרי לאורך משך הזמן הארוך. למחקר צפויה להיות גם תרומה מתודולוגית לחקר ההיסטוריה של הכפר והאוכלוסייה הכפרית, תוך בבחינה ויישום של שיטות מתקדמות של ניתוח מרחבי באמצעות מערכות מידע גיאוגרפיות (GIS) ומודלים חישוביים לניתוח מגמות יישוביות, דמוגרפיות וכלכליות. מחקר מסוג זה, המשלב מקורות היסטוריים ותרבות חומרית יחד עם כלי ניתוח מתקדמים הוא חדשני ויוכל לתרום למחקר על הכפר והאיכרים באזורים שונים ותקופות שונות.